

НЕОЛІБЕРАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

NEOLIBERAL PRINCIPLES OF REFORM TAX SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE

Слободян В.Я., к.держ.упр.,
доцент кафедри економіки і права
Національний університет харчових технологій

Корінний С.О., к.ю.н.,
доцент кафедри економіки і права
Національний університет харчових технологій

В науковій статті розкривається і досліджується економіко-ідеологічний зв'язок неолібералізму як західної моделі економіко-політичного розвитку держави, суть якої полягає у зменшенні ролі державного регулювання економічними процесами і стимулюванні через ринково орієнтовану державну політику свободи підприємництва, створенні умов для саморозвитку ринкових сил, здорового економіко-фіскального середовища ведення господарської діяльності із існуючою, сьогодні, державною політикою впровадження соціально-економічних та політичних реформ в Україні.

В дослідженні аналізується співпраця уряду України з Міжнародним валютним фондом (далі МВФ), а саме зміст Меморандуму про економічну та фінансову політику як концептуально-ідейної угоди, яка містить неоліберальні підходи і практики бюджетно-податкової політики, формулює стратегію фінансування бюджету і розкриває зміст фіскальних структурних реформ, які впроваджуються за рекомендаціями і фінансової та аналітичної підтримки податково-бюджетного департаменту МВФ в умовах воєнних реалій функціонування фінансово-податкової системи української держави. Аналізуються стратегічні цілі і засадничі принципи реформування податкової системи держави, пропозиції та бачення змін у підходах до вироблення податкової політики та адміністрування зі сторони уряду та уповноважених органів державного управління.

Розглянуто та розкрито зміст структурних елементів Національної стратегії доходів України (далі НСДУ), зокрема в частині підходів, візії, цілей та принципів НСДУ, а також проаналізовано деякі аспекти політики посилення доброчесності як щодо платників податків, так і щодо контролюючих органів. Звернуто увагу на те, що розроблення і затвердження НСДУ є вимогою МВФ, яка направлена на удосконалення процедур податкового та митного адміністрування задля підтримки економічного зростання через зменшення нерівності та неефективності в політиці та адмініструванні доходів. Зроблено висновок, що поглиблення інтеграційних процесів вимагає від української податкової системи більшої і точнішої відповідності принципам побудови і функціонування юрисдикцій податкових систем західних країн. Акцентується увага на тому, що НСДУ покликана забезпечити перебудову існуючої податкової системи на засадах таких принципів податкового права, як: стабільність, нейтральність, справедливість, доброчесність, інтегрованість, ефективність, розвиток та ін., що, в свою чергу, має слугувати досягненню стратегічних цілей розвитку податкової системи, в числі яких : забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності, зменшення потреб у зовнішніх запозиченнях, зміцнення доброчесності та довіри до контролюючих органів.

Ключові слова: євроінтеграція, трансформація, неолібералізм, податкова система, податкова політика, податкове адміністрування, доброчесність, правопорядок.

The scientific article reveals and examines the economic and ideological connection of neoliberalism as a Western model of economic and political development of the state, the essence of which is to reduce the role of state regulation of economic processes and stimulate through market-oriented state policy the freedom of entrepreneurship, creating conditions for the self-development of market forces, healthy the economic and fiscal environment of conducting economic activity with the existing, today, state policy of implementing socio-economic and political reforms in Ukraine.

The study analyzes the cooperation of the Government of Ukraine with the International Monetary Fund (hereinafter the IMF), namely the content of the Memorandum of Economic and Financial Policy, as a conceptual and ideological agreement that contains neoliberal approaches and practices of budget and tax policy, formulates a budget financing strategy and reveals the content of fiscal structural reforms, which are implemented according to the recommendations and financial and analytical support of the tax-budgetary department of the IMF in the conditions of military realities of the functioning of the financial and tax system of the Ukrainian state. The strategic goals and fundamental principles of reforming the state's tax system, proposals and visions of changes in approaches to the development of tax policy and administration by the government and authorized state administration bodies are analyzed.

The content of the structural elements of the National Revenue Strategy of Ukraine (hereinafter the NRSU) was considered and revealed, in particular in terms of the approaches, vision, goals and principles of the NRSU and some aspects of the policy of strengthening the integrity of both taxpayers and regulatory bodies were analyzed. Attention was drawn to the fact that the development and approval of the NRSU is a requirement of the IMF, which is aimed at improving tax and customs administration procedures in order to support economic growth by reducing inequality and inefficiency in revenue policy and administration. It was concluded that the deepening of integration processes requires the Ukrainian tax system to be more and more precisely compliant with the principles of the construction and functioning of the jurisdictions of the tax systems of Western countries. Attention is focused on the fact that the NRSU is called to ensure the restructuring of the existing tax system on the basis of such principles of tax law as: stability, neutrality, justice, integrity, integration, efficiency, development, etc., which in turn should serve to achieve the strategic goals of the development of the tax system including: ensuring macroeconomic and financial stability, reducing external borrowing needs, strengthening integrity and trust in regulatory bodies.

Key words: european integration, transformation, neoliberalism, tax system, tax policy, tax administration, integrity, legal order.

Трансформація політичної та соціально-економічної систем української держави з різною мірою інтенсивності триває впродовж останніх тридцяти трьох років Незалежності. Характерними особливостями зазначеного процесу є перехід від значної присутності держави в різних сферах життєдіяльності суспільства, що властиво соціалізму, до зменшення її ролі і регулятивного впливу, демократизації державного управління, лібералізації економіки та розвитку ринку і ринкових сил, що властиво для капіталізму.

Особливо актуально питання модернізації держави звучало сьогодні, в час війни, коли похитнулися всі підвалини як державного механізму, так і національно-культурної ідентичності. Війна породила високу напругу, випробовує здатність державної машини ефективно працювати на високих оборотах, ставить питання збереження держави в пряму залежність від якості її організації, злагодженості механізмів державного управління, їх ефективності та результативності. В результаті ведення бойових дій впродовж тривалого періоду часу вітчизняна

економіка втратила значний потенціал та спроможності до саморозвитку і потребує як великих фінансових вливань, так і робочої сили.

Постійні обстріли країною-агресором об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, виробництв та промислових комплексів призвели до небачених руйнувань. Для їх відновлення потрібні вже сьогодні значний людський капітал, час та інвестиції. Багато підприємств призупинили свою роботу через безпосередню військову загрозу або через заблокований доступ до ринків збуту чи сировини [1].

В таких складних історичних обставинах Україна продовжує євроінтеграційний курс власного державного розвитку. Поглиблення цього курсу вимагає від української податкової системи більшої і точнішої відповідності принципам побудови і функціонування юрисдикцій податкових систем західних країн, що з одного боку передбачає мінімізацію корупційних проявів в її функціонуванні та утвердження її прозорості, а з іншого боку вимагає виведення частини економіки та економічного життя з «тіні», а отже і прозорості здійснення підприємницької діяльності і сплати податків.

Серед вчених, наукові інтереси котрих дотичні до тих чи інших питань дослідження політико-ідеологічної доктрини та політичної практики неолібералізму, реформування податкових систем, лібералізації податкової політики та податкового адміністрування, слід назвати таких науковців, як: Бондаренко І., Білінський Д., Вахудова А., Головашевич О., Гальчинський А., Гаврилишин О., Гетманцев Д., Кучерявенко М., Кирилук Ф., Орлюк О., Пухкал О., Трошинський В. та ін.

В перехідних країнах з неусталеною демократією та ринковою економікою, в яких уряди в проведенні реформ спираються на допомогу таких міжнародних інституцій, як: ЄС, ЄБРР, МВФ, Світовий банк, ООН, НАТО, економічна доктрина неолібералізму набирає особливої актуальності і ваги. Адже її основу в цих країнах складає Вашингтонський консенсус – принципи і методи публічної політики, напрацьовані плеядою відомих західних економістів неоліберального напрямку, в числі яких: Дж. Вільямс, Ф. Гаєк, Л. Мізес, Р. Нозік, М. Фрідман та ін. [2].

Слід звернути увагу на те, що розвиток неолібералізму на Заході став важливою віхою в розвитку капіталізму і отримав своє втілення не тільки в рекомендаціях країнам із перехідною економікою під назвою Вашингтонського консенсусу, але і в публічній політиці США, Великобританії, Німеччини, Франції та ряду інших країн в період їхнього переходу від державного монополізму до ринкового лібералізму [3].

Сам термін «Вашингтонський консенсус» був введений в теоретичний дискурс і практику публічного управління англійським економістом Джоном Вільямсом в 1989 році. Вашингтонський консенсус як план або програма реформ був призначений спочатку для Латинської Америки. Документ мав на меті позначити відхід цих країн від командної моделі економічного розвитку 1960–1970-х років і прийняття ними принципів економічної політики, спільних для більшості розвинених держав. Йшлося про принципи, які, на думку Вільямса, відображали загальну позицію адміністрації США, головних міжнародних фінансових організацій – МВФ і Світового банку, а також провідних американських аналітичних центрів. Вищезазначеним країнам Латинської Америки було запропоновано прийняти Програму – «Вашингтонський консенсус», що називалася програмою структурної перебудови їх економік і включала 10 наступних пунктів:

- підтримання фінансової дисципліни (мінімальний дефіцит бюджету);
- пріоритетність охорони здоров'я, освіти та інфраструктури серед державних витрат;
- зниження граничних ставок податків;
- лібералізація фінансових ринків для підтримки реальної ставки по кредитах на невисокому, але все ж позитивному рівні;

- вільний обмінний курс національної валюти;
- лібералізація зовнішньої торгівлі (в основному за рахунок зниження ставок імпорتنних мит);
- зниження обмежень для прямих іноземних інвестицій;
- приватизація;
- дерегулювання економіки;
- захист прав власності [4].

Особливу роль у долі Вашингтонського консенсусу зіграли бурхливі події у Східній Європі та на пострадянському просторі, що збіглися за часом з публікацією доповіді Вільямса. Задачі, що виникали в процесі трансформації планових економік у ринкові, реформаторам і їх Вашингтонським консультантам із МВФ здалися співзвучними з тими, які був покликаний вирішувати Вашингтонський консенсус [5].

Український економічний неолібералізм як принципи, орієнтири та заходи публічної політики української влади отримали своє концептуальне закріплення в Меморандумі співпраці між Україною та МВФ від 11 березня 2024 року [6]. Меморандум включає в себе Угоду з МВФ про Механізм розширеного фінансування (Додаток І «Лист про наміри») від 11.03.2024 № 6110/0/2-24 і власне сам Меморандум про економічну і фінансову політику (далі МЕФП) з доопрацюваннями від 11 березня 2024 та 17 червня 2024 року [6].

Меморандум про економічну і фінансову політику – це акт, який містить соціально-економічну і політичну програму неоліберальних реформ в Україні. Заходи, що передбачені цим документом, розроблялися в двосторонньому порядку і є рекомендаціями Вашингтонських експертів і аналітиків, співробітників МВФ, що одночасно знайшли відображення в МЕФП як зобов'язаннях української влади.

Реалізація рекомендацій – зобов'язань спрямована на підтримку фінансової та зовнішньої стабільності, зменшення фінансової вразливості і має забезпечити поступ в процесі довгоочікуваної структурної перебудови економіки для досягнення довготривалого, потужного та інклюзивного економічного зростання в рівень з іншими подібними країнами в регіоні [7].

Головним неоліберальним принципом публічної політики, який закладається Вашингтонськими консультантами з МВФ у фінансово-консультативну співпрацю із підтримки структурних реформ в Україні, є запровадження прозорих механізмів ринкової конкуренції в найбільш життєво важливі сфери суспільно-політичного життя і мінімізація державного монополізму, державно-бюрократичного втручання і впливу на процеси ринково-конкурентного розвитку суспільства і держави [8].

Відповідно до п. 2 Додатку І «Лист про наміри» від 11.03.24 метою програми співпраці з Міжнародним валютним фондом (далі МВФ) в рамках механізму розширеного фінансування (EFF) є відновлення фінансової та досягнення боргової стійкості на довгострокову перспективу, а також середньострокової зовнішньої життєздатності [6].

Підтримувана МВФ програма фінансування покликана вирішити проблеми українського уряду з платіжним балансом та відновити середньострокову зовнішню життєздатність не лише за базового, але і за несприятливого сценарію розвитку подій. Окремо слід звернути увагу на те, що навіть в умовах війни, українська сторона бере на себе зобов'язання і залишається відданою амбітним реформам і рішучій політиці з метою підтримання макроекономічної стабільності та досягнення потужних макроекономічних результатів [6]. По суті МЕФП є програмою соціально-економічних та політичних реформ, які є необхідними та обов'язковими для впровадження українською стороною і від рівня і якості їх реалізації залежить обсяг наданого МВФ фінансування.

Однею із ключових умов третього перегляду Програми стало ухвалення урядом Національної стратегії доходів до 2030 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р [1].

Національна стратегія доходів України (далі – НСДУ) – це дорожня карта реформування податкової та митної системи, а також удосконалення процедур податкового та митного адміністрування, яка необхідна для забезпечення потенціалу задоволення фінансових потреб у середньостроковій перспективі [1].

За задумом розробників ця стратегія має підтримувати економічне зростання через зменшення нерівності та неефективності в політиці та адмініструванні доходів і втілювати стратегію фінансування видаткових потреб і забезпечення фінансової стабільності у керований і сталий спосіб на протязі довільним і непослідовним реформам.

НСДУ – це концептуальний документ, бачення майбутньої системи доходів української держави, його поява зумовлена сукупністю причин, в першу чергу пошуками шляхів збільшення доходів бюджету, по-друге – необхідністю покращення надходження податків шляхом закриття існуючих можливостей для ухилення від оподаткування, по-третє – потребою підвищення рівня дотримання податкового законодавства та боротьби з тіньовою економікою.

В числі важливих факторів, що вплинули на створення і появу НСДУ, слід назвати поступове усвідомлення урядовцями необхідності розвитку власних спроможностей покриття видатків бюджету та менших зовнішніх запозичень, виходячи із розуміння необхідності контролю та впливу на власний розвиток та соціально-економічну політику, а також, не в останню чергу, і через крихкість та нестабільність фінансово-донорської міжнародної допомоги.

Одним із завдань НСДУ називається покращення ставлення громадськості та платників податків до повноти сплати податків, а також покращення сприйняття ними податкового та митного адміністрування через впровадження прозорих механізмів діяльності та функціонування податкової системи держави.

З точки зору фінансово-бюджетної політики НСДУ має сприяти досягненню фінансових орієнтирів, середньострокового бюджетного планування, які зосереджені на скороченні державного боргу у відсотках до ВВП, зменшенні первинного дефіциту бюджету у відсотках до ВВП та підтримці тенденції до зниження як боргу, так і дефіциту бюджету у відсотках до ВВП [1].

Відповідно до п. п. 3.1. «Візія та цілі» НСДУ п. 3 «Підхід НСД» розробниками формулюється майбутнє бачення урядової податкової політики, яка має забезпечувати функціонування передбачуваної та прогнозованої фінансово-нейтральної податкової системи, яка враховувала б вимоги до інтеграції України у світову економіку у якості надійної податкової юрисдикції та забезпечувала б платникам податків можливість для виконання їх обов'язків, що необхідно для відновлення й сталого розвитку країни.

Серед стратегічних цілей НСДУ передбачено наступні:

1. забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності через збереження рівня мобілізації доходів та зменшення потреби у зовнішньому фінансуванні;

2. забезпечення адаптації законодавства України до законодавства ЄС та виконання міжнародних зобов'язань України в частині митної та податкової політики та адміністрування;

3. зміцнення доброчесності та довіри до контролюючих органів через посилення антикорупційних заходів та підвищення прозорості і ефективності процедур управління;

4. підвищення рівня дотримання податкового та митного законодавства платниками податків та контролюючими органами;

5. створення та впровадження сучасних цифрових рішень податкового та митного адміністрування [1].

Окреслені в стратегії цілі реформування податкової та митної систем цілком відповідають практикам функціонування податково-митних юрисдикцій країн членів ЄС, оскільки вносять прозорість та ясність в їх діяльність і тим самим захищають права та інтереси як платників відповідних платежів, так і держави загалом [9].

Структурно-концептуальним елементом НСДУ, який заслуговує окремої уваги, є принципи реформування податкової та митної політики і адміністрування, які прописані в п. п. 3.2. «Принципи НСДУ». Питання принципів – основоположних засад напрацювання та реалізації через правозастосування відповідної податкової та митної політики і адміністрування – є індикативним, адже засвідчує і розкриває політико-правову природу і культуру з одного боку уповноважених органів державної влади, держави загалом, а з іншого боку – платників податків.

Серед принципів зазначеної реформи, відповідно до п. п. 3.2. НСДУ, виділено такі, як:

1. принцип стабільності, який полягає у збереженні поточної бази оподаткування доходів юридичних та фізичних осіб та забезпечення її цілісності. Диверсифікація структури заходів забезпечення доходів має сприяти стабільності, визначеності та достатності надходжень для цілей бюджету;

2. принцип нейтральності полягає в тому, що політика та адміністрування повинні сприяти досягненню рівності та справедливості оподаткування у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платників податків;

3. принцип справедливості має забезпечувати вироблення такої політики, котра спрямовувалася б на мінімізацію регресивності та сприяння горизонтальної та вертикальної справедливості платниками податків. Критично важливим в цьому контексті розробники розглядають недопущення запровадження економічно необґрунтованих пільг та преференцій.

4. принцип доброчесності спрямований на забезпечення дотримання контролюючими органами податкового законодавства та антикорупційних заходів, підвищення довіри до податкових та митних органів з боку суспільства;

5. принцип інтегрованості передбачає максимальне наближення податкової і митної політики та адміністрування до вимог міжнародних стандартів;

6. принцип ефективності полягає в тому, що при розробці відповідних політик слід враховувати функціонально-організаційну спроможність уповноважених органів державної влади щодо забезпечення збирання надходжень та адміністрування доходів. Акцент має бути зроблений на вдосконалення та покращення управлінських процесів адміністрування, їх цифровізації, підвищення якості використання даних інформаційних систем;

7. принцип розвитку направлений на забезпечення підтримки відбудови, післявоєнної реконструкції та відновлення економіки України, стимулювання розвитку її виробничого та експортного потенціалу [1].

Окреслені принципи співзвучні та узгоджуються із принципами податкового законодавства, які закріплені в ст. 4 Податкового кодексу України [10], в числі яких такі, як: загальність оподаткування; рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства; фінансова достатність; соціальна справедливість; економічність оподаткування; нейтральність оподаткування; стабільність; рівномірність і зручність сплати; єдиний підхід до встановлення податків і зборів та ін.

Слід зауважити, що, на думку Д. О. Білінського та М. П. Кучерявенка, принцип справедливості у податковому праві має іншу, ніж правовий принцип, природу. З одного боку – це категорія етики, а з іншого – справедливість може бути тільки відносною, що позбавляє нас можливості перевірити на відповідність цьому принципу будь-яку норму податкового права без оцінки та врахування інших принципів податкового права. Таким чином, справедливість оподаткування – це мета оподаткування, яка проявляється, пронизуючи всі інші принципи податкового права [11].

Комплекс заходів, які передбачає урядова реформа податкової системи, прописані в п. 4.2. НСДУ «Зміст

заходів податкового адміністрування». В п. 4.2.1. «Посилення добросовісності», який поділяється на п. п. 4.2.1.(а) «Антикорупційна програма та протидія випадкам корупції» та п. п. 4.2.1.(в) «Підвищення довіри громадськості та створення позитивного іміджу ДПС», іде мова про необхідність підвищення довіри громадськості до контролюючих органів та створення позитивного іміджу ДПС, наводяться приклади проблем, які потребують вирішення у діяльності ДПС, розкривається бачення шляхів формування іміджу ДПС як сервісної служби європейського зразка, досягнення високого рівня довіри до ДПС серед громадськості, фізичних та юридичних осіб платників податків [1].

Так, відповідно до п. п. 4.2.1(а), зазначається, що через значний обсяг дискреційних повноважень у працівників ДПС питання корупції є проблемним для всієї інституції.

Негативно впливають на рівень довіри до ДПС такі чинники, як:

1. кількість корупційних ризиків у діяльності ДПС;
2. кількість порушень працівниками органів ДПС норм антикорупційного законодавства;
3. ставлення громадськості до діяльності ДПС.

На мінімізацію впливу зазначених чинників направлена розроблена та впроваджена Антикорупційна програма ДПС на 2023–2025 роки [12]. В рамках цієї програми проведено виявлення корупційних ризиків, проаналізовано та визначено рівні корупційних ризиків, здійснено аналіз описаних потенційно вразливих до корупції функцій і процесів у діяльності ДПС, проведено аналіз нормативно-правових та розпорядчих документів, що регулюють діяльність ДПС, змодельовано способи вчинення корупційних правопорушень, проведено визначення внутрішніх та зовнішніх заінтересованих осіб, які потенційно можуть брати участь у їх вчиненні, підготовлено пропозиції до заходів впливу на кожний корупційний ризик [1].

Зазначений комплекс заходів неоліберальної публічної політики уряду із реформування податкової системи держави є лише першим кроком із привнесення лібералізації в зазначені суспільні відносини. Ця реформа нерозривно пов'язана із цілим рядом реформ у важливих сферах громадського життя і всіх їх об'єднує те, що процеси демократизації в Україні отримали новий імпульс і нову громадсько-політичну якість. Демократія, випробовувана воєнною суспільно-політичною дійсністю сьогодення, отримала не просто нове розуміння в середовищі громадськості та адміністративно-управлінського військово-

політичного керівництва держави, вона стає невід'ємною рисою характеру і свідомості багатьох українців як з числа старої генерації, так і покоління сучасників, особливо молоді – потенційних творців нових політико-економічних реалій післявоєнної доби існування України [13].

Громадянська свобода стає все реальнішою і відчутнішою силою та важливим чинником впливу на суспільно-політичне життя України. Під її впливом політичний курс держави отримав європейську орієнтацію і привнесення в політику і державне управління громадянського контролю і підзвітності, що обумовило і стало новим поштовхом до їх демократизації у формі публічної політики і публічного управління та адміністрування, в тому числі в сфері реформування податкової системи [14].

Однак слід наголосити на тому, що політико-історичні умови та обставини розвитку української держави виявили, попри фінансово-економічну та політичну підтримку партнерів, гостру необхідність власної міцної економічної та фінансової спроможності забезпечення видатків бюджету та самостійного управління програмами власного соціально-економічного та політичного розвитку. Іншими словами, породжена фінансово-економічна залежність від третіх країн та міжнародних організацій стала фактором обмеження свободи суверенного державного управління та реалізації національної політики. Національна стратегія доходів України хоч і не є популярним кроком, так як порушує звичні, традиційні «правила гри» в рамках юрисдикції української податкової системи, але її поява є неминучим кроком в напрямку руху до прозорих правил функціонування податкових заходів юрисдикції. Цей крок є невід'ємною частиною системної і комплексної трансформації соціально-економічної, правової та політичної систем життєдіяльності української держави за зразком західних демократій.

Розвиток громадянської свободи в Україні та становлення повноцінного громадянського суспільства обумовлює актуальність і, водночас, запит на неоліберальні структурні реформи задля створення умов для вільної ринкової конкуренції як в сфері економіки і політики, так і в інших сферах життєдіяльності задля досягнення соціальної справедливості та правопорядку, інтенсивного розвитку економіки, стабільної грошово-фінансової ситуації, ефективної системи соціального страхування, охорони здоров'я та освіти, процвітання української культури заради побудови європейської національної української держави та втілення в життя ідеалу української демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна стратегія доходів до 2030 року : розпорядження КМУ від 27 грудня 2023 р. № 1218-р / Кабінет Міністрів України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>
2. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
3. Федорін В. Три дороги або яким шляхом піде українське підприємництво після війни. Forbs Ukraine. 2024. № 3. С. 18.
4. Вахудова А. Нерозділена Європа : демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
5. Фрідман М. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Н. Рогачевської. Київ : Дух і Літера, 2010. 320 с.
6. Меморандум про економічну та фінансову політику : економічна програма / Міністерство фінансів України. URL : https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_financial_policies-677
7. Гаврилішин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 384 с.
8. Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи: навчально-наукове видання / В. П. Троцинський та ін.; за ред. В. А. Скуратівського. Київ : НАДУ, 2012. 282 с.
9. Угода про асоціацію між Україною та ЄС : Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VI / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
10. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
11. Податкове право : підручник / Д. О. Білінський та ін.; за ред. Д. О. Гетманцева та М. П. Кучерявенка. Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка ; Нац. юрид. ун-т. ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. 464 с.
12. Антикорупційна програма Державної податкової служби України на 2023–2025 роки : наказ ДПС від 10.04.23 № 221 / Державна податкова служба України. URL : <https://tax.gov.ua/diyalnist-zapobigannya-proyavam-korupts/antikoruptsiyna-programa-derjavnoi-podatkovoi-sljubi-ukraini/>
13. Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України. Київ : Либідь, 2011. 288 с.
14. Пухал О. Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: монографія. Київ : Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2010. 288 с.